

تحقیق در تاریخ و عقاید

پیشگامی بابایی کری محمّد علی

... و کسر دی کری

تالیف: دکتر یوسف فضایی

آشیانه کتاب

www.ashiyanehketab.com
email : info@ashiyanehketab.com

تلفن : ۲۱۱ ۳۴ ۸۸۸ - ۲۱۰ ۳۴ ۸۸۸ دورنگار ۳۹۴ ۲۱ ۸۸۸

سرشناسه	: فضایی، یوسف، ۱۳۱۳ -
عنوان و نام پدیدآور	: تحقیق در تاریخ و عقاید: شیخیگری، بابیگری، بهائیگری... و کسروی، گدایم، / تألیف یوسف فضایی.
مشخصات نشر	: تهران: آشیانه کتاب، ۱۳۸۲.
مشخصات ظاهری	: ۲۹۲ ص.: مصور، عکس.
فروست	: آشیانه کتاب: شماره نشر ۶۹
شابک	: 964-6300-6900
یادداشت	: چاپ دوم: ۱۳۸۷ (فینا)
یادداشت	: چاپ قبلی: آشیانه کتاب: عطائی، ۱۳۸۳.
یادداشت	: کتابنامه: ص ۲۸۱-۲۸۴: همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع	: کسروی، احمد، ۱۲۶۹-۱۳۲۳.
موضوع	: شیخی، بابیگری، بهائیگری.
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۸۲-۳ ت ۵/۱۵/۲۶
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷/۵۳۲۶
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۰۰۱۷-۸۱ م

تحقیق در تاریخ و عقاید:

شیخیگری، بابیگری، بهائیگری... و کسروی گرای

دکتر یوسف فضایی

(عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی)

چاپ چهارم، شمارگان ۱۱۰۰ نسخه، چاپ پیام

شماره نشر: ۶۹

تهران - ۱۳۹۲

۱۷۰۰۰ تومان

مرکز بخش: مؤسسه گسترش فرهنگ و مطالعات

تلفن: ۶۰۴ ۵۴ ۷۷۳ - ۱۰۵ ۵۴ ۷۷۳ - ۱۶ ۵۱ ۷۷۳

پیش گفتار

مطالب تحقیقی این کتاب، محصول چندسال تحقیق و بررسی و مطالعه‌ی عینی و نظری است، که در توجه تاریخی و فلسفه‌ی دینی فرقه‌ها و کیشهای: شیخی، بایی، بهایی و پاکدینی (مکتب کسروی) انجام شده است. مذاهب نامبرده کیشهایی هستند که در اوضاع نابسامان دوره‌ی قاجاری پدید آمده‌اند، که هم اکنون کم و بیش پیروانی در ایران و ممالک دیگر دارند. مطالعه‌ی این کتاب، تا اندازه‌ای خواننده را به اوضاع آشفته‌ی اجتماعی و مذهبی آن دوره متوجه کرده و با وضع مذهبی و طرز تفکر علمای مذهبی ایران آن زمان آشنا می‌کند.

گفتار و نوشتار ما درباره‌ی مذاهب نامبرده در این کتاب، دور از تعصب و غرض‌ورزی است؛ شیوه‌ی بحث ما به هیچ‌وجه جنبه‌ی ابطال و رد و یا طرفداری از هیچ عقیده و مذهبی ندارد، بلکه هدف ما فقط تحقیق و بررسی از نظر علم «دین‌شناسی تطبیقی» است که شعبه‌ای از «تاریخ ادیان» شمرده می‌شود و در آن علم، بی‌طرفی و بی‌تعصبی، شرط اصلی مطالعه است.

یادآوری این نکته در اینجا لازم است که ما در این کتاب و آثار دیگر خود، از جهت اینکه به کیشهایی - حق یا باطل - که مورد بحث و تحقیق قرار داده نام «مذهب» اطلاق کرده‌ایم، گاهی مورد خرده‌گیری بعضی اشخاص سطحی واقع شده‌ایم؛ بدین معنا که گفته‌اند: نباید به کیشهایی که از نظر اسلام و شیعه باطل شمرده میشوند، مانند: مذاهب باب و بهاء عنوان «مذهب» ، اطلاق شود.

پاسخ ما اینست که شیوه‌ی کار ما، ردیه نویسی و ابطال مذاهب باطل نیست،

بلکه هدف ما مطالعه تاریخ ادیان و بررسی از نظر علم تاریخ ادیان است؛ آشنایان به علم تازه‌ی تاریخ ادیان، که شعبه‌ای از جامعه‌شناسی است، میدانند که در آن علم، همه‌ی کیشها و آئینهایی که جنبه‌ی دینی - اعم از حق یا باطل - دارند، بنام «دین» یا «مذهب» خوانده میشوند، غرض اصلی در آن علم تحقیق و بررسی محض از تاریخ و فلسفه ادیان و مذاهب است - آنچنانکه بوده‌اند، نه آنگونه که باید باشند - بنابراین، چون ما هم در این کتاب به شیوه‌ی تاریخ ادیان وارد بحث شده‌ایم، از این رو هر دین و مذهبی را - چه حق و چه باطل - که دارای عقاید و آداب و اساطیر باشد، بنام مذهب و ادین خوانده‌ایم.

به هر منوال، خواننده‌ی عزیز باید شیوه بحث ما را در این کتاب بداند که غرض ما، ردیه نویسی نیست؛ بلکه صرفاً تحقیق و بررسی است و هدف اصلی ما، بیان مطالب اصلی و جستجوی نکیزه‌های رویدادهای تاریخی و مذهبی و ارتباط میان آنها است - آنگونه که بوده نه آنگونه که باید باشد - روی این مبنا از خوانندگان عزیز - چه مخالفان و چه هواداران مذاهب مورد بحث در این کتاب - تمنا دارد که مطالب این کتاب را، با دقت مطالعه فرمایند و احیاناً چنانچه مواردی با مذاق و سلیقه مذهبی آنان سازگاری نداشت، نگارنده را بی‌تقصیر دانسته و گناه و تقصیر را به گردن «حقیقت تلخ» بگذارند و بدانند که حقیر، پژوهشگر مطالب تحقیقی هستم، نه یک نویسنده مغرض.

با همه‌ی این اوصاف گفتار و نوشتار ما در این کتاب، نمی‌تواند بکلی دور از لغزش و اشتباه باشد، لذا از خوانندگان صاحب نظر و بی‌غرض انتظار راهنمایی دارد که در چاپهای بعدی در صدد اصلاح آن برآید. در اینجا لازم است از دوستانی که در تألیف این کتاب بمن کمک کرده‌اند، سپاسگزاری کنم.

یوسف فضائی - تهران ۱۳۵۱/۵/۴

مقدمهٔ چاپ دوم

اینک در این چاپ، یعنی نشر دوم، با تجدید نظر در بعضی موارد به مسائل مقدماتی زیر اشاره می‌شود: باید دانست که در این کتاب، بطور مختصر از تحولات تاریخی و فلسفه و عقاید مذهبی آئین‌های شیخیه و بابیه و بهائیه، باشیوه تحقیقی « دین‌شناسی تطبیقی » بحث می‌کنیم.

ریشه‌ی فکری و عقیدتی آن آئین‌ها از نظر تحولی، از مذاهب قدیمی آب می‌خورد. طریقه‌های باب و بهاء که در این کتاب تحت عنوانهای « بایبگری و بهائیگری » خوانده شده‌اند، در درجهٔ دوم، از نظر عقیدهٔ مربوط به کیفیت ظهور مهدی موعود، از مذهب شیخی، که یک طریقهٔ منحرف از شیعهٔ دوازده امامی است، سود جسته‌اند. کسانی که معمولاً دربارهٔ آن آئین‌ها بحث کرده و مطالبی در آن باره نوشته‌اند، عمدتاً قصد ابطال آنها را داشته‌اند؛ از این رو، کوشیده‌اند به هر وسیله‌ای آنها را رد کنند. شکی نیست چنین روشی نمی‌تواند دور از تعصب و پیش‌داوری باشد، و بطور درست تحقیق حوادث نماید. وقتی پای تعصب بیجا و غرض در میان باشد، بیشتر حقایق نهفته خواهند ماند؛ ولی چون هدف و شیوهٔ ما در این کتاب، بجای ابطال و رد و طرفداری و اثبات، حقیقت‌جوئی و تحقیق واقعیات است، قهراً از اغراض شخصی و خصوصی برکنار می‌باشد؛ از این رو، روش و شیوهٔ حقیقت‌جوئی محض مبنای بحث و استدلال ماست.

ولی باید متوجه بود و این موضوع را در نظر داشت، اگر در اثناء تحقیق و منشاء یابی در عقاید دینی، گاهی با بعضی از مذاهب و عقاید برخورد حاصل شود و در مواردی بامذاق و سلیقه‌ی بعضی دینداران و پیروان مذاهب مورد بحث، اظهار حقیقت تلخ تلقی شود، امر عمدی و به عنوان ابطال و رد نیست، بلکه امری است استلزامی و غیر قابل اجتناب.

از نظر علم جامعه‌شناسی، يك قانون کلی در همه‌ی ادیان و مذاهب بوده و هست، که ادیان و عقاید ملل از یکدیگر سودجسته و متأثر شده و از ادیان و عقاید سابق‌تر از خود ریشه گرفته و نشأت یافته‌اند. چه دینهای قدیمی و چه دینها و مذهبهای نوظهور. این همان قانون تحول و تکامل است که در همه چیز جاری و حاکم است. کار محققان علم آدین، یکی همین است که ادیان و مذاهب قدیم و جدید را باهم تطبیق و مقایسه کنند و ارتباط و پیوستگی آنها را روشن سازند؛ این کار را در آن علم «دین‌شناسی تطبیقی» یا «تطبیق ادیان» گویند.

کار ما در این کتاب و در همه‌ی کتابهای خود که در باب ادیان و مذاهب نوشته‌ایم. تحقیق و بررسی در ارتباط و پیوستگی مذهبهای مورد بحث در این کتاب یعنی «شیخیگری، بابیگری و بهائیگری» نسبت بهم و مذاهب دیگر است؛ عبارت دیگر، شیوه‌ی ما در این کتاب «دین‌شناسی تطبیقی» است.

چنانکه پائین‌تر روشن خواهد شد، مذاهب شیخی و بابی و بهائی بیشتر از همه از مذهب تشیع و شیعه دوازده امامی سوءاستفاده کرده و بر عقاید و اساطیر آن نهاده شده‌اند؛ اگرچه در ظاهر چنان بنظر می‌آید، که فی‌المثل بابیگری و بهائیگری، مذهبها و دینهای نوظهور و مستقلی باشند، ولی اگر احساس و اساطیر آنها با ادیان و مذاهب سابق تطبیق و مقایسه شوند، ارتباط و پیوستگی آنها با تشیع و معارف اسلام و ادیان و مذاهب دیگر روشن می‌شود. بطور کلی این سه مذهب بویژه بابیگری و بهائیگری، مشتمل بر مجموعه‌ای از عقاید، اساطیر، قوانین و فلسفه‌ی دینی هستند، که در درجه نخست، بر اساطیر و عقایدی که در شیعه و اسلام، پیدا شده‌اند و در درجه‌ی دوم بر گفته‌ها و فلسفه‌های سیاسی و اخلاقی ملل گذاشته شده

و بصورت تلفیقی نو در آمده‌اند. بطور کلی باید گفت بیشتر ادیان و مذاهب گذشته هم در هنگام پیدایش و ظهور خود، این چنین بوجود آمده و در راه تحول و تکامل خود با مقتضیات زمان‌ها و مکان‌ها و فرهنگ اقوام تطبیق شده‌اند.

شاید این قانون تحول برای کسانی که در علم تاریخ ادیان تحقیق نکرده‌اند قابل قبول نباشد؛ ولی اگر بخودشان کمی زحمت دهند و ادیان و مذاهب را از نظر قوانین جامعه‌شناسی مورد دقت و تحقیق قرار دهند، باماهم فکر و هم‌زبان خواهند شد و چنین نتیجه خواهند گرفت که: همه‌ی ادیان متکامل و نوپیدابه جز اسلام صورت تحول و تکامل یافته‌ی ادیان ابتدائی یعنی «توتیمسم Totemisme» و «آنی میسم Animisme» هستند و بیشتر واجبات و محرمات آنها از «تابوها Tabos» ریشه گرفته است.^۱

به هر منوال، منابع کار و مبنای تحقیق ما در این کتاب، بیشتر، نوشته‌ها و گفته‌های خود پیشوایان شیخیگری، بابیگری و بهائیگری است؛ و تا توانسته‌ایم، از گفته‌ها و نوشته‌های دشمنان آنها صرف‌نظر کرده و بطور مستقیم، نوشته‌های پیشوایان آن مذاهب را منبع قرار داده‌ایم؛ ولی، دست‌یافتن به منابع اصلی و کتابهای سیدعلی محمد باب و بهاءالله پیشوایان و شارحان آئین‌های باب و بهاء، کاری بود بس دشوار. چه آنکه بابیان و بهائیان این نوع کتابها را به علل مذهبی در دست‌رس همگان قرار نمی‌دهند، از این‌رو، باید در بدست آوردن آن کتابها، به «لغایف الحیل» متوسل شد و ما هم به چنین وسایلی متوسل شده‌ایم.

نکته‌ی دیگر اینکه این سه مذهب از یکدیگر منشعب شده‌اند. یعنی شیخیگری، از مذهب شیعه دوازده امامی برخاسته، بدین معنا که شیخیگری همان مذهب دوازده امامی است با این تفاوت که در این مذهب بیشتر درباره‌ی امامان غلو شده و درباره‌ی امام غایب، معاد و موضوع «معراج» عقاید تازه‌ای اظهار شده است، و بابیگری

۱- درباره‌ی توتیمسم و آنی میسم نگاه کنید به :

دکتر یوسف فضا ئی : بنیانهای اجتماعی دین، چاپ تهران ۱۳۵۶، انتشارات توکا ،

هم‌ا‌ز شیخ‌ی‌گری ب‌وجود آ‌آمده و س‌پ‌س، ع‌ق‌اید ت‌از‌ه‌ای ب‌ه‌م‌ر س‌انیده و ب‌ا‌ا‌خ‌ره ب‌ه‌ائ‌ی‌گری ص‌ورت م‌ن‌ظ‌م و ش‌کل ی‌افت‌ه‌ی ب‌اب‌ی‌گری اس‌ت.

م‌ط‌الب ه‌ر ک‌دام ا‌ین س‌ه م‌ذ‌ه‌ب ر‌ا، د‌ر ی‌ک ب‌خ‌ش ج‌دا گ‌ان‌ه م‌ورد ب‌ح‌ث ق‌رار م‌ی‌د‌ه‌ی‌م، و د‌ر ب‌خ‌ش چ‌ه‌ارم م‌ک‌تب ک‌س‌ر‌وی ر‌ا م‌ورد ب‌ح‌ث ق‌رار م‌ی‌د‌ه‌ی‌م ا‌ز ا‌ین ر‌و، م‌ط‌الب ا‌ین ک‌تاب م‌ش‌تم‌ل ب‌ر چ‌ه‌ار ب‌خ‌ش اس‌ت ک‌ه ا‌ی‌ن‌ک ن‌ظ‌ر خ‌وا‌ن‌د‌ه‌ی ع‌زیز ر‌ا ب‌آ‌ن‌ها ج‌لب م‌ی‌کن‌م.

ی‌وسف ف‌ض‌ائی - ت‌ه‌ران ۱۳۵۴

تعداد دو هزار نسخه کتاب تحقیق در تاریخ و فلسفه : بایگاری، بهائیگری
 و کسروی گرائی تألیف آقای یوسف فضائی که در چاپ آشنا در حال
 چاپ بوده است، تا صفحہ ۱۶۸ آن که چاپ شده است، تحویل اینجانب
 استوار صمیمی گردیده که به اداره اطلاعات پلیس تهران تحویل گردد.

استوار صمیمی

۱۳۰۲/۲/۵

متن نامه دستور ساواک برای توقیف چاپ اول کتاب که در سال ۱۳۵۲ در چاپخانه
 آشنا نصف چاپ شده آن از چاپخانه برده و توقیف شد.

تعداد دو هزار نسخه کتاب: تحقیق در تاریخ و فلسفه : بایگاری، بهائیگری
 و کسروی گرائی تألیف آقای یوسف فضائی که در چاپ آشنا در حال
 چاپ بوده است، تا صفحہ ۱۶۸ آن که چاپ شده است، تحویل اینجانب
 استوار صمیمی گردیده که به اداره اطلاعات پلیس تهران تحویل گردد.

استوار صمیمی

۵۲/۴/۱۳

مقدمه چاپ ششم

اینک چاپ ششم این کتاب با حروف چینی مجدد و با تجدید نظر کلی - با افزودن مطالب تازه‌ی دیگر و حذف بعضی مسائل از آن -، که در نتیجه مطالعات جدیدتری در آن باره، ارائه و تقدیم علاقه‌مندان می‌شود؛ از این رو، می‌توان گفت سی درصد از مطالب کتاب در جهت جامعیت مطالب آن، تغییر نموده و تکمیل گشته است. وضع چاپهای قبلی این کتاب، از نظر حروف و کیفیت چاپی مطلوب نویسنده نبوده است. زیرا ناشر قبلی آن، که بدون قرارداد و توافق، بارها آن را چاپ و پخش می‌نمود، به نویسنده فرصتی نمی‌داد که در کمیت و کیفیت مطالب و طرز چاپ آن دخالت و تجدید نظر نماید. هم‌چنین وضعیت سیاسی و اجتماعی گذشته مانع از آن کار بود. چنانکه در تاریخ ۱۳/۴/۵۲ نصف چاپ اول آن، که در چاپخانه آشنا چاپ می‌شد، از طرف ساواک توقیف شد، که عین آن دستور در صفحه قبل چاپ شده است.

اما در این نشر، حتی المقدور، تغییراتی در جهت تکمیل مطالب آن به عمل آمده و طبق معمول، همانطور که در مقدمه‌ی چاپهای اول و دوم اشارت شده، این کتاب دارای خصوصیات علمی و روش تحقیق زیر می‌باشد:

۱- در تألیف مطالب آن کوشیده‌ایم، با نظر تحقیق و استدلال دور از تعصب و پیش‌داوری، با روش بررسی جامعه‌شناسی دینی، و با استناد به مدارک و اسناد معتبر

تاریخ و فلسفه‌ی آئین‌های بایبگری، بهائیگری و کسروی‌گرایی را، بخصوص از نظر تحول فرهنگ مذهبی و اجتماعی و منشأ بایی عقاید و افکار، و تعلیل علل و عوامل آنها بیان نمائیم.

۲- در بررسی موضوعات و تحقیق مسائل، در هنگام استنتاج نتایج و اظهار نظر در آن مسائل کوشیده‌ایم:

اولا - از منابع مربوط به خود آن آئین‌ها و اسناد تاریخی و رسالات و مقالات والواح و نوشته‌های محققان و صاحب‌نظران آنها استفاده کنیم؛ از این رو، نوشته‌ها و کتابهایی که در آنها اعمال غرض، و نظرات ثابت یارد معمول شده و از این جهت دور از علمیت و شیوه‌ی حقیقت جوئی هستند، کمتر مورد ارجاع و استناد مقرر گرفته‌اند. ثانیاً - در بیان مطالب، به جای پیش‌داوری غیر علمی، راه حقیقت جوئی و تحقیق و تطبیق و استدلال پیموده شود و سعی کرده‌ایم، پای قلم از جاده‌ی واقع‌گرایی منحرف نشود؛ از این رو، امر قضاوت درباره‌ی آن آئین‌ها به عهده‌ی خوانندگان منصف و اهل منطق گذاشته شده است.

۳- مطالب تحقیقی کتاب، حتی المقدور، بایان و سبکی ساده و روان، اما مستدل و شامل تاریخ تحولات و اساس عقاید و احکام و مناسک آن آئین‌ها به گونه مختصر تنظیم و در اختیار خواننده قرار داده شده است؛ و غالباً فقره‌های عربی منقول از کتابهای سید باب و بهاء‌الله و کتب دیگر، به فارسی ترجمه شده است تا خواننده بتواند از معانی آنها آگاه گردد.

منظور از بیان آن مطالب در این کتاب، شناساندن کم و کثرت و جهت مکتبها و آئین‌های مورد بحث قرار گرفته در آن، و تحقیق در منشأ عقیدتی، دینی، اجتماعی و سیاسی آنهاست، تا مردم علاقه‌مند از راه شناخت درست و علمی با آن مکاتب مواجه شوند، نه از راه عامیانه و غیر علمی و ناآگاهانه.

اگرچه در متن کتاب غالباً به علت نبودن آزادی بیان و قلم برای توجیه علل اجتماعی و سیاسی پیدایش آن آئین‌ها در رژیم سابق - در چاپهای گذشته فقط از

منشأ عوامل فکری و مذهبی و عقیدتی آنها بحث شده است؛ ولی، چنانکه در موارد تجدیدنظر شده در این چاپ کتاب اشاراتی شده است، در اینجا می‌خواهیم این موضوع را یادآوری کنیم که: زمینه اجتماعی و اقتصادی و سیاسی جامعه‌ی ایران دوره‌ی قاجاری، برای قیام باب و بابیان - اگرچه هدف آنها نامناسب و غیر قابل قبول منطقی بوده - و شورش زحمتکشان و مستضعفان به تنگ آمده، برای رهایی از مظالم و استبداد خانها و عمال دولت فئودالی قاجار، قوی‌تر از زمینه‌های فکری و عقیدتی و مذهبی بوده است. بلکه زمینه‌های فکری و عقیدتی بر آن عوامل مبتنی بودند. زیرا وضعیت اجتماعی و سیاسی اختناق آمیز و وضع طبقاتی و زورگوئی و استبداد عمال دولت قاجار، و اجحاف مالکان به دهقانان تیره بخت، چنان مردم را در فشار اقتصادی و جهالت قرار داده بود که آنها - یعنی همه اقشار طبقه زحمتکش - از دهقان و کارگر و پیشه‌ور و خورش‌بین - در انتظار فرج و ظهور امام غایب نجات بخش بودند، تا آنها را از آن وضع بربهند. در این وقت بود که، سید علی محمد باب ادعای خود را آشکار کرد و آن مردم بدون اینکه او را از نزدیک ببینند و برنامه و افکار او را درست سبک و سنگین کنند، او را نجات دهنده خود شمرده و در بیشتر شهرها و دهات ایران دست به شورش علیه دولت و عمال اوزدند. بنابراین، همراهی آنها از سید باب تقریباً بدون آگاهی درست از هدف و آرمان ذهنی او، بیشتر ناشی از وخامت اوضاع اجتماعی - اقتصادی بود. روی این اصل باید گفت که قیام طبقه زحمتکش و مستضعف و دهقانان مفلوک، و اجابت دعوت سید علی محمد باب، قیام و شورش علیه نظام فئودالیسم و دولت قاجار، که همان بزرگ مالکان بودند، برای رهایی از اجحافات طبقه حاکمه بوده است. اگر در آن وقت، رهبری آن قیام به عهده اشخاص آگاه از اوضاع اجتماعی بود، و حرکتشان بزرگ برنامه درست اقتصادی - اجتماعی استواری شد، یک انقلاب عمومی ضد نظام ارباب رعیتی و رژیم سلطنتی حامی طبقه استثمارگر رخ می‌نمود، و پیشرفت و حرکت تکاملی جامعه مایک قرن جلومی افتاد. ولی افکار و اهداف ذهنی و تخیلی و احیاناً منحرف کننده‌ی سید علی محمد باب،

تحقق آن انقلاب را به بیراهه کشانید.

درمورد ارزیابی محتوا و هدف آئین‌های باب و بهاء، که موضوعات اصلی مورد بحث مادر این کتاب هستند، باید گفت که: به علت ذهنی و تلفیقی بودن آنها جوابگوی نیازهای اجتماعی و اقتصادی و عقیدتی آن روز جامعه ایران نبودند. زیرا نه برنامه اساسی اقتصادی داشتند، و نه افکار و فلسفه منطقی نو و پیشرو، بلکه در رابطه با مقتضیات عصر تجدد قرن نوزده غرب، و تحولاتی که در سیاست و شیوه‌های فکری و اجتماعی که در آنجا پدید آمده بود، در افکار جانشینان باب (نه خود باب)، یعنی پیشوایان آئین بهاء (بهاء الله، عبدالبهاء و شوقی افندی) نیز اثر گذاشته بود. از این جهت بود که: آنها مذهب خود را، پیام آور چهار مقوله و هدف جهانی و کلی گردانیدند: ۱- طرفداری از وحدت ادیان، ۲- طرفداری از وحدت زبان، ۳- طرفداری از تحقق وحدت انسانی، ۴- اعلام تشکیل بیت العدل اعظم به عنوان يك مجمع عمومی جهانی. اعلام این اندیشه‌ها و آرمانها از سوی پیشوایان آئین بهاء، حاکی از همان تأثیری است که آنها از تمدن غربی پیدا کرده بودند. این آرمانها مدتها قبل از آن پیشوایان، در اندیشه‌های جدید عصر نهضت اروپایی و غربی بود. این اندیشه‌ها و آرمانها، که بهائیان بر آنها اصرار ورزیده‌اند، اولاً از پیامهای ابتکاری پیشوایان آنها نبوده، و ثانیاً هیچ گونه راه حلی برای رفع مشکلات موجود مردم زحمتکش ایران نبودند.

مقایسه آئین‌های باب و بهاء با اسلام

نمی‌خواهیم در این مقدمه کوتاه در صدد مقایسه تفصیلی آئین‌های باب و بهاء با اسلام بر آئیم؛ ولی می‌خواهیم باین موضوع اشارت کنیم که: آن آئین‌ها، به ادعای پیروان خود که می‌گویند ادیانی هستند که مطابق مقتضیات عصر جدید تشریع شده‌اند، در مقایسه با اسلام و ابعاد و جهات سه گانه‌ی آن (یعنی بعد سیاسی و حکومتی، بعد دینی و عقیدتی و بعد فرهنگی و فکری و فلسفی)، که نسبت به ادیان بزرگ موجود جهان

کمال و برتری دارد، مانند مقایسهٔ يك کشور كوچك در يك قارهٔ بزرگ، به كل آن قاره، و یا مقایسهٔ يك فرزند ناخلف، به يك خانوادهٔ پر فرزند است.

برای مثال، اگر کتابهای «بیان» سید علی محمد باب و «اقدس» میرزا حسین علی بهاء را، که به قول آنها ناسخ قرآن هستند، به شکل و محتوای قرآن مقایسه کنیم. چنانکه در بخش سوم کتاب چند مورد را مقایسه نموده ایم. به این نتیجه می‌رسیم که: هم سید باب و هم بهاء الله کوشیده‌اند، جملات و یا به اصطلاح، آیات کتابهای خود را از نظر شکل، مانند آیات قرآن تنظیم کنند، یعنی از قرآن تقلید کرده و مانند سازی نموده‌اند. و از نظر محتوا و مفهوم نیز، یادربیشتر موارد با تلخیص، احکام خود را در رابطه با احکام قرآن و اسلام ارائه دهند و یا درست احکامی ضد احکام قرآن بیاورند. در مورد بعد عقیدتی و فلسفهٔ دینی و کلامی، فلسفهٔ دینی و کلام آئین‌ها باب و بهاء نسبت به اسلام، چنان فقیر و محدود و حقیرند که، برای اثبات و عیان ساختن آن، حاجت به بیان نیست؛ و در برابر مسائل متنوع و غنی عقیدتی و کلامی (الهیات و تثلیثی) اسلام، به خصوص در مذهب شیعه اثنی عشری، که شیخ طوسی‌ها و شیخ مفیدها، علامهٔ حلی‌ها و محسن فیض کاشانی‌ها، هر کدام آنها در مسائل عقیدتی و کلامی، چنانکه آثارشان حکایت دارند، دریای مواجی شمرده می‌شوند و در برابر کتابهای کلامی عمیق مثل اوائل المقالات شیخ مفید و تجرید الاعتقاد خواجه نصیر طوسی و انوار ملکوت علامهٔ حلی، و کفایة الموحدين سید اسماعیل طبرسی، چند کتاب محدود کلامی بهائی، مثل ایقان بهاء الله، الفرائد میرزا ابوالفضل گلپایگانی و مفاوضات عبدالبهاء، که اغلب آنها نیز بر اساس مباحث و مسائل کلامی مطروح در اسلام تنظیم شده‌اند، بسیار حقیرند؛ مثل مقایسهٔ «مشت با خروار» است.

و در مورد احکام و مسائل فقهی و قوانین متنوع جزائی و حقوقی و تجاری و عبادی و سیاسی اسلامی، در هر کدام از مذاهب فقهی اسلام، بخصوص مذهب شیعهٔ جعفری، که محصول کوشش‌های علمی هزار و دو بیست سالهٔ فقها و مجتهدان بر مبنای قرآن و سنت و اجماع و احکام عقلی می‌باشند، در مقایسه با احکام فقهی و مسائل

اجتماعی تلفیقی آئین‌های باب و بهاء، که در بیشتر مسائل و احکام به فقه اسلامی و در بعضی موارد، به حقوق اجتماعی جدید اروپائی متکی است، و در چند کتاب محدود بهائی، مثل گنجینه احکام بهاء و نظراجمالی به دیانت بهاء که شبیه رساله‌های عملیه هستند، نیز مانند نسبت دریا به رودخانه می‌باشد.

قصد مادر اینجا ابدأ این نیست که، آئین‌های باب و بهاء را در برابر اسلام تخطئه نمائیم و از اسلام دفاع کرده باشیم، و در آغاز کتاب برخلاف ادعای خود، پیش‌داوری نموده باشیم؛ بلکه این اظهار نظرها واقعیات و نتایج بررسی‌های علمی مادر این کتاب، و ناشی از تطبیقاتی است که بی‌طرفانه و از راه تحقیق صورت گرفته است. زیرا عقل آزاد و منطقی عالم حکم می‌کند که، آئین‌های باب و بهاء، که پیشوایان آنها مدعی هستند که ایشان ناسخ شریعت اسلام است، باید جامع‌تر و کامل‌تر از دین اسلام، که بقول آنها منسوخ شده است، باشند نه برعکس. چنانکه دین اسلام، که ناسخ دین قبل از خود بوده، واقعاً از همه جهت جامع‌تر و کامل‌تر از آن (مسیحیت) می‌باشد. ولی چنانکه اشاراتی به بعضی موارد به عنوان مثال به عمل آمد، آئین - های باب و بهاء نسبت به اسلام چنان نیست.

به هر منوال، چنانکه می‌دانیم (در مقدمه‌ی چاپ اول ذکر شده) مطالب این کتاب، در ضمن چهار بخش بیان شده است: مطالب بخش‌های دوم و سوم آن، موضوعات و مسائل اساسی کتاب را تشکیل می‌دهند، که در بیان تاریخ و فلسفه آئین - های باب و بهاء است؛ مطالب بخش‌های اول و چهارم آن، به عنوان مقدمه و مؤخره کتاب است، بخش اول درباره مذهب شیخیه، که مبنای عقیدتی در توحید مفهوم امام غایب در آئین باب شمرده می‌شود، اختصاص یافته، و مطالب بخش چهارم، به طور اختصار، در ارزیابی افکار کسروی و مکتب مذهبی - اجتماعی او (پاک‌دینی) که در این کتاب تحت عنوان (کسروی گرایی) خوانده شده مسائل کلی مربوط به آن را بیان می‌کند.

درباره مکتب و افکار انتقادی - اصلاحی کسروی، چنانکه در آغاز بخش چهارم

کتاب مقدمه اشارت شده است، در این جا گفته می شود که: افکار و نظریات اوبه عنوان يك تفکر انتقادی نسبت به وضعیت اجتماعی نیم قرن پیش ایران توجیه می شود، و بطور اشاره باید گفت که: احمد کسروی از ناراضیان از نتیجه و سرانجام نهضت مشروطیت ایران شمرده می شد، که با آن سابقه ذهنی، و با تأثر از اصلاح مذهبی وهابیان عربستان، وبا گرایش به شیوه فرد گرایی عصر تجدید غربی، وباتمايل شدید او به ملیت گرایی ایرانی، افکار انتقادی-- اصلاحی و مذهبی-- اجتماعی تند خود را با عباراتی تند تر و خشن تر اظهار نمود: از این رو، باینکه عمل تند مخالفان خود مواجه گشت. کسروی بیشتر به معلولها توجه کرد و از علل آنها غافل ماند؛ و با علل و عوامل اساسی را شناخت. زیرا مبنای مکتب خود را همان عقلانیت و «مطابق خرد بودن» قرار داد. در صورتی که عقلها نسبی و تابع ریریه و محور انجمن خرسره می شوند.

نظریات کسروی در توجیه مفاهیم فلسفه و بعضی مسائل اقتصادی و روانشناسی و شعرو عرفان غیر علمی است. در کتابهای خود «در پیرامون فلسفه» و «در پیرامون روان» و «کاروپیشه و بول» مطالبی درباره فلسفه و روانشناسی و مسائل اقتصادی بیان کرده است که، از نظر معیارهای علمی امروز، مردود و غیر قابل قبول و غیر علمی هستند. اما او در تاریخ شناسی، خصوصاً تحولات اخیر ایران درباره مشروطیت، و در زبان شناسی و مردم شناسی ایرانی، تخصص و تعمق زیادی داشت. چنانکه تاریخ مشروطه و حوادث آذربایجان او، و نیز تاریخ پانصد ساله خوزستان او حکایت از مهارت و دقت او در تاریخ شناسی می کنند. در شناخت اصطلاحات و لغات مربوط به زبانها و لهجه های مختلف ایرانی کم نظیر بود. او در این زمینه ها، رساله ها و مقاله های زیادی دارد که برخی از آنها را آقای یحیی ذکا در کتاب «کاروند کسروی» چاپ انتشارات امیر کبیر، گرد آورده است.